

УДК 398.21:398.4(=161.2)(477.8)

Світлана Ягело
(Інституту народознавства
НАН України)

ДЕМОНОЛОГІЧНА ПРОЗА УКРАЇНЦІВ КАРПАТ: ФАНТАСТИЧНИЙ ЕЛЕМЕНТ ЖІНОЧИХ ПЕРСОНАЖІВ

Розглянуто фольклорний матеріал, який розкриває рівень збереження демонологічної прози про жіночі образи (русалка, мавка, смерть, холера, чума тощо). У характеристиці зазначених персонажів головну думку зосереджено на ролі фантастичного в їх творенні. Основну увагу приділено зовнішності, функціям, атрибутам і віщуванням, які передують появі цих образів. У розвідці розглянуто поетичні засоби, за допомогою яких вони проявляються у текстах. Охарактеризовано основний сюжетно-мотивний склад демонологічних наративів із Карпатського регіону.

Ключові слова: демонологія, демонологічна проза, наратив, образ, персонаж, семантика, функції, мотив, сюжет, поетика.

Українська демонологія є одним із найважливіших пізнавальних і творчих джерел народу. У ній збережено вірування та світогляд людей, відображено їх життєвий досвід, систему емоційно-образних переживань. Саме народні уявлення про незвичайні, фантастичні істоти стали джерелом для створення демонологічної прози.

Український демонімікон як система вірувань виступав об'єктом розвідок багатьох українських та зарубіжних вчених. Так, питанням генези народної демонології займалися О. Потебня, П. Владіміров, М. Грушевський, І. Огієнко, І. Нечуй-Левицький, М. Костомаров; розгляду окремих демонологічних персонажів торкалися, зокрема, Е. Померанцева, Д. Зеленін, К. Кутельмах, В. Галайчук. Питання комплексного аналізу уявлень, пов'язаних із тією чи іншою персоніфікацією образу хвороби, простежується у працях Д. Щербаківського, Н. Вархол, Т. Володіної. Проблема української демонології в контексті інших слов'янських народів займає центральне місце у працях А. Плотнікової, Л. Виноградової, О. Поріцької. Отже, вчених упродовж ХІХ – ХХ ст. цікавив український демонімікон, проте ґрунтовних аналітичних праць, присвячених дослідженню демонологічної прози, розгляду системи демонологічних персонажів Карпатського регіону, з цієї галузі немає.

Характерною особливістю демонімікону українців є те, що із запровадженням християнства й офіційною заборонаю поганського культу (кінець Х ст.) віра у язичницьких богів поступово зникає, а уявлення про демонів залишаються і побутують у наш час. Тому в

основі сучасних демонологічних наративів лежить могутній шар архаїчних міфологічних та демонічних уявлень. Згідно з ними, до фантастичних істот, що мали вплив на людей, належали жінки-демони, які зустрічаються здебільшого у слов'янських народів.

Розповіді про жіночі демонологічні постаті трапляються рідше, ніж про чоловічі. Причиною цього, можливо, стали історичні реалії та соціальні умови життя людей. Так, найпоширенішими серед українців є розповіді про мавок (нявки, бісиці, лісні) та русалок (купалки, лоскотухи, водяниці), а також про різні їх модифікації.

Фантастичність при зображенні зазначених персонажів проявляється вже у зовнішньому вигляді. Вони змальовуються як дівчата високого росту з округлим лбличчям, із довгими лляними або зеленими косами, спущеними по плечах. Характерне для образу мавки „відкрите нутро”: „спереду виглядають як дівчата, а спина відкрита і видно нутроші” [4, с. 127], „... А вона все си так підходила-підходила, тай йому си так покаже, шо вона така файна з переду, така файна. ...Але вона си викрутила, і вин подивився, шо висит калюжа, є кишки” [8].

Подібні розповіді про іншого персонажа демонологічної прози – русалку. Фантастичні сюжети про цю дійову особу пов'язані з віруваннями про маністичних духів, в основному утоплених, самогубців. За висновками українського вченого Ф. Вовка, „в основі таких вірувань лежить страх, що його викликають мерці, та думка про можливість повороту їх до живих людей” [3, с. 179]. У розповідях русалки живуть на дні ріки в чудових, кришталевих палатах. Часом їх появи є північ. Саме тоді вони виходять на береги озер, річок, потоків, голі, у вінках з осоки, і чешуть коси.

Іншим типом жіночих персонажів демонологічної прози є образи хворіб. Згідно зі слов'янськими повір'ями, у житті людини бувають такі періоди, коли вона перебуває у невизначеному фізичному стані: відчувається недобре, погано виглядає тощо. Такий стан називали хворобою.

В українському фольклорі існує значна кількість оповідей про різні види хвороб. Найпоширеніші розповіді про хвороби, що стосуються окремої людини (безсоння, гикавка), про так звані епідемічні хвороби (холера, чума), які заражають велику кількість людей (села, містечка) і призводять до їх смерті. Окремою групою можна виділити різного роду лихоманки. Вони не мають пошесного характеру, можуть бути симптомом при іншій хворобі й від них можна вилікуватися. У більшості демонологічних наративів не згадується про смерть від лихоманки.

Існують також оповіді про хвороби, які виникають залежно від симптомів (жовтуха, палячка), від назв тварин („змія”), на основі назви духа, який вважається джерелом хвороби (нічниця, вітерниця). Ці назви умовні і кожній із них відповідає певний набір характерних ознак того духа, який уособлює ту чи іншу хворобу.

У демонологічних наративах хвороби зображені персоніфікованими істотами певного жіночого роду, в основному в антропоморфному вигляді. Ці ознаки найбільш характерні для уособлень таких духів, як Холера і Чума. Зазначених духів ідентифікували під загальною назвою „слабість” або „страшна смертельна хвороба”. Проте залежно від регіону для них були властивими й інші назви: Холера, Колера; Джума, Куга, Смертниця.

Зображували її в основному у вигляді жінки у різних іпостасях: „панна, така файна, шо ашну” [9, с. 120], „постать жіноча ў доўгіі білыі сукні ўбрана” [9, с. 117], „діўка якас бігає...” [10, с. 226], „жінка завита” [10, с. 227], „пані гарна, повновида, але сива, в чорні сукні і лице завішане, одягнена, як черниця” [10, с. 542], „гарна, але стара, коси білі, як сніг” [16, с. 542].

Зустрічаються оповідання, в яких Холера має зооморфний вигляд білого хорта або собаки, лошати, кішки („мачьки”), чорної свині або курки. Для більшості з цих уособлень характерний епітет – „великий”, що вказує на розмір, більший від звичайного. Це може бути ознакою того, що ця тварина походить із „чужого” нереального світу.

На прихід Холери або Чуми зі світу, ворожого для людей, вказує також комбінований вигляд цих хвороб – пані „з товариачими ногами” або роздвоєними копитами. Ця ознака більш характерна для подібної пошесної хвороби, вплив якої спрямований на худобу.

Подібний образ Куги є у сербів. За повір’ями, у неї козлячі ноги. Блукаючи вечорами, вона зупинялася під вікнами і впускала всередину будинку свій злий дух, від якого гинула вся сім’я [13, с. 94].

У демонологічних наративах поодиноким є образ Холери в аморфному вигляді: „щось таке, як губа (гриб), зморшка – піна росте, фиркне, неначе крила розпустить: росте, а далі більше вирросло, таке вище від мене. ...нічого я не бачив, ні очей, нічого – таке щось, як піна, росло...; зараз на другий день почалася холера...” [16, с. 542]. В оповідях із Полісся і Волині подібний образ Моровиці. Ця хвороба також мала образ „паскудного гриба”, який швидко розвивався і згодом тріснув. „А з нього вилетів птах не птах, змії не змії – стала всіх моровиця морити” [11, с. 43].

Оскільки такі оповідання зустрічаються рідко і не мають типових традиційних рис, то можна припустити, що вони є відтворенням одного з початкових збережених уявлень про епідемічні хвороби.

На основі народних вірувань у надзвичайну силу астральних явищ виникали повір’я у провіщення хворіб, особливо епідемічних. „Нараз ў ночі зробиласи днина, а дес таке, йак мурашка на небі, такий білий вогонь узріў, шо очи ми зальпіло; і так було с добру хвиљу. Говорили старі льуди шо то буде вимір на льудий... – хольира” [10, с. 226]. Такими ознаками вважали різноманітні природні аномалії: круги біля сонця чи місяця; грім зимою; велика кількість комах тощо.

Холера та Чума як демонологічні істоти не можуть самостійно переступити межу того локуса, в якому вони планують перебувати і морити людей. У більшості оповідей сюжетотворчим є мотив, у якому зображено спосіб потрапляння демона в село:

- 1) селянин підвозить жінку-Холеру і від неї ж дізнається, як позбутися епідемії;
- 2) селянин приносить Холеру на спині у село або, переносячи її через річку – своєрідну межу, намагається втопити.
- 3) чума у вигляді багатой пані їздить каретою, запряженою шістьма білими кіньми, у супроводі білих хортів, сов, пугачів й інших духів, і в'їжджає у село.

Отже, духи хвороб не самі проходять межу, а за допомогою певних атрибутів: селянина, підводи чи власної карета.

У демонологічних оповідах не згадується звідки походять ці хвороби, не фіксується місце їхнього перебування до того, як вони потрапили за межі „свого” локуса. Для них характерна локалізація у сфері людського простору. Початкова поява персонажів можлива лише на пограничних місцях щодо села: на пасовиську, по дорозі у село, „...на кінці села коло фігури...” [10, с. 226]. У самому селі, тобто в „житловому” просторі людини, демонологічні образи Холери і Чуми з'являються також у периферійних місцях – біля вікна чи дверей. Ці складники у структурі будинку є елементами, які „відчиняють” дім і забезпечують його зв'язок із зовнішнім світом. Через зазначені деталі, а також через поріг відбувається контакт людини з „чужим” простором.

Найхарактернішим часом появи цих духів є вечір, ніч і північ. У зазначений час вони стукають у вікно і кличуть на ім'я. Якщо людина відгукується, то протягом деякого часу, в основному до трьох днів, хворіє і помирає.

У демонологічних наративах в основному холера, зрідка чума, ходили по селах з певними атрибутами, за допомогою яких насилали епідемію на людей. Переважно це була чорна або червона хустка, якою холера „махнула три рази на село в різні сторони” [4, с. 202]. У інших оповідах, на роздоріжжі біля села кладе дві сирі білі хлібини, які лежать до того часу, поки не пройде пошесть. Вірили також, що холера „мазала якимось червоним, таким чи любрика” [10, с. 227] або „ходить і пише по одверках ... чорними літерами” [10, с. 227]. У таких хатах настає епідемія і там помирають усі люди.

Домінуючою фантастичною функцією холери та чуми у демонологічних розповідях були умертвіння людини, проте поширеними були сюжети про патронажні властивості цих істот. Вони проявляються у тому, що дух хвороби не чіплявся до людей і допомагав порадою тим, які доброзичливо ставилися до нього і приймали переночувати. Таким людям він радить, що робити під час епідемії: втікати в гори, не виходити з хати, не відкривати воріт тощо, і вони залишаються живими.

Під час перебування чуми у селі проявляється її негативний вплив на сільськогосподарські тварини: хрипнуть півні, собаки, що здалеку відчують її наближення, не можуть гавкати. Такий демонологічний тип хвороб, можливо, відбиває уявлення, що епідемічні властивості чуми поширюються не лише на людей, а й тварини зазнають певного паралітичного впливу. Своєрідним у таких оповідях є образ собаки. Його фантастична функція полягає у відволіканні уваги цього демонологічного персонажа від дому свого господаря або попередження про його наближення. Український учений О. Потебня такі властивості собаки пояснює тим, що він має дар бачити те, чого не помічає людина; він відчуває злу людину, відчуває привида; інша його функція – бути другом людини, тому народній уяві було легко зробити собаку ворогом істоти, яка шкодить людям [12, с. 385].

У більшості демонологічних наративів про персоніфіковані форми хвороб сюжетотворчим мотивом є контакт духа з людиною, який звернений на шкоду останній. Мотив захисту та оберегу від цих демонічних персонажів зустрічається переважно в обрядодіях, призначених відвернути епідемію від цілого населеного пункту. Серед багатьох видів оберегів найпоширеніше використання магічної функції кола у різних модифікаціях: оборювання села, обгородження села, щоб лише були одні двері, обперізування церкви намітками. Апотропейна роль магічного кола виявляється в обрядах, скерованих на ізоляцію людини чи її простору від негативних шкідливих впливів персоніфікованих духів хвороб.

Отже, реліктові форми народних вірувань про демонологічні персонажі хвороб у демонологічній прозі сягають глибокої давнини, вони простежуються у різноманітності вияву цих хвороб (аморфний, зооморфний, антропоморфний), у поєднанні охоронної та шкідливої функцій цих істот, а також у використанні магічних обрядів як захисного сакрального чинника.

В усній традиції українського народу існує багато розповідей, пов'язаних зі смертю людини, в яких простежується нашаровування елементів різних часів і культурних рівнів. Архаїчно-язичницькі уявлення про смерть, загробне життя і вплив покійників на живих поєдналися з пізнішими християнськими, утворивши складний смислово-емоційний комплекс. У системі таких поглядів і народних вірувань, окрім смерті як „процесу помирання”, існує персоніфікований демонологічний образ смерті, який знайшов своє відображення саме у фольклорних наративах.

У науці номінації смерть, помирати неодноразово виступали об'єктом детальних студій лінгвістичного (М. Жуйкова, О. Седакова), етнографічного (Н. Вархол), філософського (З. Фрейд, М. Шенкао) та соціального (А. Радищев) характеру. Та попри значну зацікавленість цим поняттям, недослідженими залишаються фольклорні особливості цього явища.

На фольклорному рівні у багатьох випадках керуються подібними мотивами, персоніфіковані образи смерті та долі. Насамперед аналогія проявляється у жіночому вияві цих духів, адже смерть усюди фігурує як жінка в білому: „понаді мною йде йакась кобіта у білій плахті” [9, с. 114]; „... попіт річку іде якась біла паньі ...” [9, с. 114]; жіноча фігура в білому [2, с. 15].

Інколи в народних оповідях образ смерті набуває фантастичного вигляду жінки або дівчини з коров'ячими ногами. Таким комбінованим виявом цей дух уподібнюється до коров'ячої смерті, що, на думку О. Потебні [12, с. 382], не відрізняється від людської, оскільки духи-охоронці людей не відрізняються від охоронців тварин. У наративах, які виділяють лише цю портретну характеристику, часто домінує мотив допомоги, тобто смерть обминає людину, яка надала їй певну послугу. Наприклад, існує розповідь про чоловіка, що пізно ввечері побачив на дорозі жінку в білому з коров'ячими ногами, він взяв її на підводу і завіз додому. У хаті баба мовчки залізла на піч і там повечеряла; пішла з хати перед півнями. Вона пішла по селу, і де пройшла, то худоба вся видохла, а в того чоловіка, який їй допоміг, ні [2, с. 15].

Інші варіанти цього мотиву зустрічаються в оповіданнях про рибалку, який перевозить молоду дівчину і бачить її коров'ячі ноги. Смерть сказала, що не заплатить, а стане в пригоді. На другий ранок стало відомо, що у селі видохла уся худоба, а в нього залишилася живою [2, с. 15].

Отже, у таких текстах простежується патронажна функція образу смерті щодо людей.

На відміну від інших жіночих персонажів української демонології, образ смерті рідко зустрічається в зооморфному вигляді. Це переважно буває якась біла тварина, зокрема гуска.

Зображення цього демона у білому одязі пов'язується, можливо, зі стародавнім кольором скорботи. „Уособлення смерті в постаті, одягненій у біле, поширене майже в усіх слов'янських народів, вважається старшим за зображення смерті – скелет з косою” [1, с. 24].

Часто у фольклорних наративах виокремлюють дитячу смерть, яка уособлюється в іпостасі дівчини або подається невизначеним поняттям – „шось ходило“. У демонологічних оповідках відображалася віра людей у те, що куди ця „дівчинка“ забіжить, помирають діти: „...ўна мала, як дисїтьлітна дівчинка, сидит там. І тогди зачьила бічи, зайойкала і побігла до того шевця на подвірю. І на рано пйитеро душ ўмерло” [10, с. 223].

Інший мотив указує на акустичні здібності цього персонажа: „прийшло і кликало, йак та дитина називайецьі. А йак хто вийшов надвір, то не було ньїц... Аш прийшло до ксьондза тей йак зачьело сипати землеу ў вікна, то мало не повибивало. Ксьондз дивицьі, стоїт мала дитина і плаче ... А то ходила йакась нехрешчена дитина і від того так діти мерли” [9, с. 116].

Крім того, смерть немовлят приписували перелесниці – повітряній демонологічній істоті, яка, за віруваннями, краде здорових дітей, а на їх місце підкидає свої діти.

Однією з характерних особливостей образу смерті є наявність постійних атрибутів, часто це гостре ріжуче знаряддя: коса, серп, пила, ніж, а також мітла. У розповідях ці атрибути згадуються як „зброя” смерті: „Ти ся хвалиш зброєю, а в мене єсть на тебе моя зброя: кривая коса, острый меч, пила зубастая, кривий серп, рискаль, мотика, мітла. Косою ти підотну ноги, пилою ти перетру кості, серпом переріжу ти горло, мечем ти одсіку руки, рискалем ти відотну голову, мітлою ти замету кров ...” [4, с. 195]. Крім такої негативної функції, коса, а також інші залізні предмети були оберегами сакрального характеру, які впливали на нечисту силу: відлякували, затримували або символічно знищували її: „Косу кругом хати тягали три рази. А тут на порозі хреста зробят, щоб вин не шоў. И ў хаті косу потягают” [15, с. 175], „з серпом коло хати обойде, то мерлец не ходить” [15, с. 175], „сокиру ў яму кидали, щоб покыйник не ходив” [15, с. 175].

Приходу смерті передували певні ознаки. Дуже часто вони проявлялися на рівні акустичних віщувань. У таких оповідях можна виділити такі основні сюжетотворчі мотиви:

- 1) щось стукає до вікна [5, с. 203];
- 2) трикратний шелест на горищі [5, с. 203];
- 3) зозуля сідає на хату й кує [5, с. 226];
- 4) над хатою ворон каркає [5, с. 254];
- 5) жовна (дятел) стукає коло хати або сова пугукає [5, с. 229].

Такі сюжети існували не лише на слов'янській території. Дослідник первісної культури Е. Тайлор зазначав, що в південній Індії існували злі духи, яких можуть бачити тільки тварини. Наприклад, сумне виття тварини, яку місцеві жителі називали „собачкою”, віщувало наближення смерті [14, с. 372]. Подібно до цього завивання собаки передбачало прихід чуми.

До інших сигналів приходу смерті належать так звані відвідні сни, які бачать рідні хворого. В основному сняться бджоли, особливо мертві у вулику; гуси; орання ниви; копання рову; випадання зубів [5, с. 255] тощо.

Більшість духів українського демононімікону мають просторову ознаку. Локальна характеристика образу смерті дуже обмежена. Адже у народних розповідях не зафіксовано місце перебування цього духа до приходу за людиною. У текстах цей персонаж, подібно до образів хвороб і образу долі, приходить вночі під вікно і кличе того, хто має померти. Інколи в оповідях зустрічається мотив відходу смерті, але не вказується її місце перебування: „...іде йакась пані і пішла гет ў кут, а потім знеслась догори і политьла...” [9, с. 115].

Отже, в демонологічних наративах не завжди вказується на місце перебування смерті. Проте обряд переходу на конкретний простір – село – здійснюється за допомогою певних лімінальних атрибутів,

якими виступають селянин, підвода. Локусом перебування цих духів у людському просторі переважно є периферійні місця (вікно чи двері, а також поріг хати або піч).

Опозиція „свого” – „чужого” простору, так само як і часу появи цього духа, можливо, не є визначальною рисою для його поведінки і діяльності. Цю думку можуть підтверджувати вірування у те, що смерть постійно перебуває на землі, тобто поміж людей. Її часова поява також не має чітко визначених меж.

Таким чином, при аналізі жіночих образів демонологічної прози основна увага приділяється фантастичним елементам у змалюванні зовнішності, функцій, атрибутів і віщувань, які передують їхній появі. Зазначені персоніфіковані образи поширені у багатьох слов'янських народів, зокрема у фольклорі українців, білорусів, болгар.

1. *Вархол Н.* Жінка-демон у народному повір'ї українців Східної Словаччини / Надія Вархол // Науковий збірник музею української культури у Свиднику / за ред. І. Русинка. – Пряшів : Словацьке педагогічне видавництво, 1982. – № 10. – С. 275–311.
2. *Виноградова Л.* Полесская народная демонология на фоне восточнославянских данных / Людмила Виноградова // Виноградова Л. Восточнославянский этнолингвистический сборник. Исследования и материалы. – М. : Индрик, 2001. – С. 10–45.
3. *Вовк Ф.* Студії з української етнографії та антропології [Текст] / Федір Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.: іл.
4. *Гнатюк В.* Нарис української міфології / Володимир Гнатюк ; [підгот та вступ. ст. Р. Кирчіва]. – Львів : Інститут народознавства, 2000. – 239 с.
5. *Гнатюк В.* Похоронні звичаї і обряди / Володимир Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. 32. – 426 с.
6. *Жуйкова М.* Магічне коло в культурі та мові східних слов'ян / М. Жуйкова // Народознавчі зошити. – Львів, 2002; № 3–4. – С. 193–203.
7. *Журавлев А.* Болезни скота / А. Журавлев // Славянские древности. – М., 1995 – Т. 1. – С. 222–225.
8. Запис С. Ягело 11. 07. 2001 у с. Замагора Верховинського р-ну Івано-Франківської обл. від Семенюк Ганни Семенівни, 1930 р. н.
9. Знадоби до галицько-руської демонології / збір. В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1903. – Т. 15.– 272 с.
10. Знадоби до української демонології / збір. В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. 33. – 236 с.
11. Золота скриня / упор. В. Давидюк. – Луцьк, 1995. – 124 с.
12. *Потебня А.* О Доле и сродных с нею существах / А. Потебня // Слово и миф. – М., 2000. – С. 357–397.
13. Славянская мифология : словарь-справочник / сост. Л. Вагурина. – М., 1998. – 318 с.
14. *Тайлор Э.* Первобытная культура / Э. Тайлор ; [пер. с англ.]. – М. : Политиздат, 1989. – 573 с.

15. Толстая С. Полесские поверья о ходячих покойниках / Толстая С. // Восточнославянский этнолингвистический сборник. Исследования и материалы – М., 2003.
16. Щербаківський Д. Сторінка з української демонології (вірування про Холеру) / В. Щербаківський / Українці: народні вірування, повір'я, демонологія – К., 1991. – С. 540–554.

Аннотація

Проанализирован фольклорный материал, который раскрывает уровень сохранения демонологической прозы о женских образах (русалка, нимфа, смерть, холера, чума и подоб.). В характеристике отмеченных персонажей подчеркнута роль фантастического в их создании. Основное внимание уделено внешности, функциям, атрибутам и увещаниям, которые предшествуют появлению этих образов. Рассмотрены поэтические средства, с помощью которых они проявляются в текстах. Охарактеризован основной сюжетно-мотивный состав демонологических нарративов из Карпатского региона.

Ключевые слова: демонология, демонологическая проза, нарратив, образ, персонаж, семантика, функции, мотив, сюжет, поэтика.

Summary

The article deals with folk material, which reveals the level of conservation demonological prose about feminine characters (water nymph, nymph, death, cholera, plague, etc.) .In these characteristics the main characters of the opinion focused on the role of fiction in their creation. Special attention is paid to appearance, function, and divination attributes that precede the appearance of these images. In poetic intelligence considered the means by which they manifest themselves in the lyrics. The basic motive of role-structure demonological narratives of the Carpathian region.

Key words: demonology, demonological prose, narrativ, appearance, character, semantics, functions, reason, subject, poetics.

Стаття надійшла до редколегії 8.11.2010 р.